

ДРАГАН СИМЕУНОВИЋ

ПОЛИТИЧКО-ПРОСВЕТИТЕЉСКА МИСАО И ДЕЛО ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА

„Захарија Орфелина име неће међу родом нашим заборавити се”.

Досићеј Обрадовић

САЖЕТАК: Захарије Орфелин спада у најраније, и по свом делу најважније српске нововековне просветитеље. Иако је после дугог заорава његово дело у новије време темељно истражено са више аспеката, политичко-просветитељској димензији његове мисли и дела није до сада била поклоњена довољна пажња. Рана Орфелинова патриотска просветитељска мисао је наглашено била у припреми обнове националне моћи до које ће се доћи јединством духовне и световне власти (како између њих, тако и њих и народа), након чега је он убрзо у својим делима почео да испољава песимизам у погледу будућности српског народа и Србије, како због вишевековног непостојања националног вође, тако и због издаје националног интереса од стране световне и црквене елите, а потом и због издаје националног интереса од стране народа који је кренуо за својим елитама. Орфелин затим започиње са оштрим критикама дела српског православног клера у Аустрији и Црној Гори, као и са предлозима реформи цркве и друштва у складу са реформским ставовима Марије Терезије, при чему му је главни узор био Петар Велики и његове реформе којима је црква потчињена држави. У том периоду Орфелин ипак испољава не само грађански већ и национални патриотизам, а његова оштра критика цркве се увелико протеже и на Римокатоличку цркву и папство, као и на покушаје асимилације Срба путем преваравања. Као поклоник рационализма улагао је велике напоре да распростраје путем писане речи и народног језика, мада и путем двојезичја, разноврсна знања ради унапређивања

српске културе и подстицања националноослободилачке мисли, као инструмената досезања сваковрсне слободе као највећег опште-народног добра уз образовање схваћено као главни инструмент друштвеног прогреса. Тиме је уједно ударио и чврсте темеље рационализму код Срба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Захарије Орфелин, рационализам, просветитељство, Срби, Српска православна црква, патриотизам

Захарије Орфелин је један од најбитнијих, најособенијих и кад је реч о политичкој димензији његове мисли, најмање спознатих нововековних српских просветитеља. И данас његово име једнако зрачи интригантношћу и мистичношћу, као и почетком 19. века, кад га је чешки слависта Јозеф Добровски, правећи једну од првих периодизација српске књижевности означио као родоначелника нове српске књижевности. Нема сумње да је тој мистичности свог лика и дела допринео и сам Орфелин донекле немарним, па и контроверзним односом према својој стваралаштву и имену. До данас није пронађена ниједна слика или бакропис који приказују њега иако је био један од највећих ликовних стваралаца у тадашњој Аустрији, а једино његово лично добро које данас сведочи о њему је, уз нешто писама, његова, за оно време импозантна, библиотека са две стотине сачуваних књига на више страних језика¹, које као да сведоче да су просветитељу Орфелину књиге биле важније од њега самог. Да је имао осећај за политички опрез, говори и то што је у својој библиотеци поседовао и Индекс забрањених књига (*Index librorum prohibitorum usque ad diem 4. Junii 1744; regnante Benedicto XIV*), на коме је записао „Каталог книг запрештених до 1755 (!) З. О.”².

Према лексикону угарских писаца³ који је сачинио и објавио 1776. Елек Хорањи, дакле у време док је Орфелин још био жив, Захарија Орфелин је, према биографији коју је Хорањију доставио Ђорђе Ђурковић де Сервијски, рођен у Вуковару 1726, исте године кад и један други велики српски просветитељ, Јован Рајић.

Орфелинов отац се звао Јован, тако да презиме Стефановић под којим се Захарија Орфелин понегде помиње⁴ (и то после смрти,

¹ Орфелинова лична библиотека налази се у Патријаршијској библиотеци у Београду, издвојена у посебну целину. Списак књига у Орфелиновој библиотеци је сачинио Тихомир Остојић у свом делу *Захарија Орфелин, живиој и рад му*, Српска краљевска академија наука и уметности, Београд, 1923, 197–221.

² Види: Т. Остојић, *Захарија Орфелин, живиој и рад му*, 209.

³ А. Horányi, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, II, Viennae, 1776, 705–708.

⁴ *Der Allgemeine litterarische Anzeiger oder Annalen der gesamten Litteratur für die geschwinde Bekanntmachung verschiedener Nachrichten aus dem Gebiete der Gelehrsamkeit und Kunst*, Hrsg. Von Franz Karl Alter, Leipzig 1800, 1091–1092.

тачније тек од 1800), свакако није по очевом имену, нити је оно икада као „очество” употребљено од стране самог Орфелина, а ни од других Орфелинових сродника⁵. Било је то презиме његовог оца, а тиме је могло да буде и Орфелиново природно презиме. Презиме Орфелин које је он себи наденоу могло је према неким претпоставкама настати спајањем античких митолошких имена Орфеј и Лин; а постоји и претпоставка да је преузето од имена француског медаљера Армана Жилбера Орфелина из 17. века. Ипак, када се прочита елегична песма *Тренодија в мир човека вшедшаѿо и од всех и својсѿвенних ѿрезренаѿо*⁶ у којој Орфелин говори о себи као неком ко је од рођења бедан, ко је „пао у живот”, па одбачен, окружен неразумевањем и завишћу најближих зато што је хтео да учи и да иде „у свет”, јавља се као највероватнија могућност да је он у младалачком наступу огорчења и самосажалења назвао себе сирочетом користећи за то француску реч *orphelin*. На тај начин је уједно стицао не само нови, свету уметности подобан идентитет већ је и одбацивао своје неугледно порекло. Колико је то њему било важно потврдиће цео Орфелинов живот који је био његова перманентна борба да постане део вишег сталежа, из чега ће се родити и његова просветитељска критика дела црквене као лажне елите, која није била без трагова зависти. Такав утисак појачава још експлицитније песма *Сејшованије наученаѿо младаѿо човека*. Треба притом имати у виду и то да су уметници одувек били склони да себи дају звучне и лако памтљиве надимке, па и нова имена и презимена. Ако томе изазову није одолео један Волтер, а у нас Бранко Радичевић, зашто не би и Захарија Стефановић, назвавши себе Орфелин, тим пре што је живео у време када је то већ била велика помодност⁷.

Сходно тадашњим аустријским законима, презиме се могло мењати тек по навршеном пунолетству које је наступало са 24 године живота. Међутим, иако је Орфелин постао пунолетан 1750. године, он се још увек званично потписивао⁸ све до 1757. као „Захарија магистер”, можда и зато што је тада још увек био само учитељ (индикативно је да притом није користио никакво презиме, за

⁵ Додатну загонетност изазива чињеница да су се презименом Орфелин користили након Захарије Орфелина и његови сродници, што је разумљиво кад је реч о његовом сину Петру Орфелину, али не баш сасвим и кад је реч о његовом синовцу Јакову Орфелину.

⁶ *Тренодија* (тренодија) значи тужбалица.

⁷ Већ од 17. века појављује се популарна литература која је била упутство за промену презимена и ковање псеудонима, попут књиге Адријана Бајеа (Adrien Baillet), *Auteurs Deguisez Sous Des Noms Etrangers*, из 1690.

⁸ Много пре тога се већ потписивао у приватном животу као Орфелин, о чему сведоче његови потписи и белешке на књигама из његове библиотеке.

разлику од свих других учитеља), односно зато што још увек није био признат као уметник. Другим речима, старо презиме већ је био одбацио, а ново још није могао користити јер је као уметник био потпуно непознат јавности. Само девет година касније ће га Игнац де Лука у својој књизи уврстити под именом Захарија Орфелин на списак најученијих и највећих уметника Аустрије⁹.

Према сопственим тврдњама, био је самоук, чиме би његово дело било само веће. Забележио је да му је читање књига била „једина академија и највећа наука”¹⁰. Међутим, његова огромна и рано исказана ерудиција ипак више говори у прилог постојања системског школовања. Тим пре, што је циљно посетивши и Будим¹¹, дошао 1750. или 1751. у Нови Сад, и у њему радио до 1757. као учитељ. Тада је уједно и највише напредовао као аутодидакт у сфери уметности, захваљујући у највећој мери томе што је нижа школа у којој је Орфелин радио била где и веома престижна „Латинско-словенска школа” просвећеног епископа Висариона Павловића, па је млади Орфелин жељан знања много тога научио од наставника те школе. Постоје сачувани трагови да је, бар 1757, ако не и раније, радио и у тој школи¹².

Свестран, раскошног талента, и најзад оборужан и разним знањима, иступио је 1757. године на велику сцену српске ликовне и књижевне уметности својим гламурозним, калиграфски исписаним барокним делом *Поздрав Мојсеју Путинику*, поводом његовог устоличења за епископа бачког. Мада се и пре тога успешно огледао у песништву¹³, тек ово дело ће га учинити познатим и признатим уметником. Поред панегиричких песама које је Орфелин испевао у част овог српског црквеног великодостојника, књига обилује и портретима, цртежима и ликовним симболима рађеним његовом руком, па чак и нотама за песме које је спевао у част великану, чиме је остварено поетско, ликовно и музичко јединство овог дела. Већ у тој књизи Орфелин ће показати своје огромно умеће сложеног прожимања различитих „лепих уметности”¹⁴, што

⁹ Ignaz de Luca, *Das gelehrte Osterreich*, Wien, 1776.

¹⁰ З. Орфелин, *Пејтар Велики*, I, Б (савремена језичка верзија Димитрије Богдановић), Просвета, Београд, 1970, 24.

¹¹ Орфелин је 4. јула 1751. у Будиму купио књигу Јохана Леонарда Роста о писменима за потребе своје учитељске службе.

¹² МПСЦ, ОРГ. 212. Р. Грујић, *Прва српска гимназија у Новом Саду (1731–1775)*, ЛМС, год. 101, књ. 313 (1927), 373.

¹³ Орфелин је аутор дела *Песан новосаделанује за браћанку јосифовичну Фемку*, написаног између 1748. и 1757. које је већ имало одјек и препоручило га за писање дела о Мојсеју Путнику. Види: Лазар Чурчић, „Живот са књигама Захарије Орфелина”, *Летопис Матице српске*, год. 184, април 2008, књ. 481, св. 4, 604–616.

¹⁴ Пре него што се четрдесетих година 18. века, прво у Француској, а потом и у Немачкој, усталио термин „лепе уметности”, њему су претходили

ће потом као стил неговати у свим својим делима. Орфелинова модерност се исказивала већ у том његовом уметнички омнипотентном приступу, типичном за средину 18. века у којем се усталио појам лепих уметности које су углавном обухватале поезију, сликарство (ликовну уметност) и музику, дакле, све оно чиме се у тој књизи Орфелин зарана потврдио, остајући веран идеји комбиновања свих тих и њима сродних уметности до своје последње књиге. Бити уметник је тада често значило умети све оно што је „лепо“.

Текст овог Орфелиновог дела притом има не само религиозну већ и политичку димензију јер, иако препун библијских цитата, наглашава „првенствено националну и политичку идеју о *renovatio*“¹⁵. Садашњост српског народа по Орфелину треба да је сва у припреми обнове националне моћи до које ће се доћи јединством духовне и световне власти (како између њих, тако и њих и народа), а морални и племенити људи на високим положајима попут Мојсеја Путника, вођени Божјом руком ће припремити народу такву светлу будућност која ће практично бити обнова старе славе српског рода. Међу непросвећеним Србима је тај Орфелинов синкретички излазак на велику јавну сцену био нешто попут ненаданог бљеска, изазивајући не само дивљење већ и национални понос због имања једног тако даровитог и свестраног човека у својим националним и верским редовима, који у посвећенима опстаје до данас¹⁶.

Од тог момента почиње његова вишедимензионално просветитељска, али и животно турбулентна каријера. С обзиром на то да није живео нарочито дуго, веома је импозантан списак његових занимања и знања.

Орфелин је, наиме, био „учитељ и чиновник, песник и графичар, лексикограф и природњак, историчар и виноградар, преводилац, уредник и издавач, полемичар и путник, и још много тога.“¹⁷ Додајмо – и књижевник, полихистор, енциклопедиста, реформатор језика, картограф, ботаничар, енолог, технолог, илустратор, бакрорезац, калиграф, педагошки писац, теолог, пројектант, филолог, рецензент, коректор и редактор, књижар, библиограф и чувени калиграф. Надасве, просветитељ. Био је човек не само великих знања већ и огромног талента и разноврсних способности, истински

синоними као што су „племените уметности“, „елегантне уметности“, „више уметности“, „учтиве уметности“ и сл.

¹⁵ Радмила Михајловић, „Захарија Орфелин, *Поздрав Мојсеју Пућнику* – Тематика Лавиринта I“, *Зборник (Мајице српске) за ликовне уметности*, 15, Нови Сад, 1979, 193.

¹⁶ „Призивање Захарије Орфелина“ / Миро Вуксановић. – Заједнички ств. насл.: *Пријоднице о књијама и њисцима*. – Речено у Матици српској, 21. III 2003.

¹⁷ Боровој Чалић, „Захарија Орфелин – име као лукат“, *Рече ми реч*, Друштво за српски језик и књижевност у Хрватској, Вуковар, 2010, 105.

раскошног енциклопедијског духа. Знао је руски, латински, немачки, италијански и француски језик.

Поставши „архиепископско-митрополијски илирически канцелист”¹⁸, данашњим језиком речено секретар митрополита Павла Ненадовића, Орфелин доноси 1757. из Беча штампарску пресу у Сремске Карловце. Ту започиње веома плодан период Орфелиновог културног, пре свега, бакрописног стваралаштва у ком је почев од 1759. када је посветио прву *Калиграфију* митрополиту Ненадовићу, па све до 1762. подарио учмалој српској уметности и култури значајне бакрорезне књижице (*Крајњое о Бојојодобајушћем ѿелу и крови Христѿовој ѿклонениј и времени ѿѿо настѿавленије, Орѿодокс омолоѿиа, Крајњое да ѿросѿое о седмех ѿаинсѿѿвах учѿѿелское настѿавленије*), као и самосталне графичке листове (*Расѿеће Христѿово, Бојороѿица бођанска, Свѿѿа Тројица с арханђелом Михаилом*). У *Калиграфији* је отиснута и једна његова кратка песма с ангажованом просветитељском поруком да критичари који само анализирају и критикују туђа дела, а не пишу своја, не исказују не само таленат већ ни мудрост¹⁹. У том периоду (1757) срео се и са младим Доситејом Обрадовићем који је био монах у Хопову. Потом, због беса дела клера који је 1761. изазвала његова песма *Горесѿѿни ѿлач*, иако је била анонимно објављена у Венецији, Орфелин одлази из службе митрополита Павла Ненадовића и борави у Темишвару наредне две године радећи као канцелист и благајник код темишварског епископа Викентија Јовановића Видака, и ту ће 1763. завршити рукописни катихизис *Аѿосѿѿолскоје млеко*, посвећен четворогодишњем сину Петру, кога је морао оставити у Карловцима²⁰.

У жељи да унапреди своје знање на плану уметности и књижевног издаваштва, Орфелин повремено напушта ове послове и одлази у Венецију. Тако ће тамо 1761(2). објавити своју патриотски и политички интонирану песму *Горесѿѿни ѿлач славнија иноѿда Сербѿѿи*, прво штампано песничко дело код Срба. Према Скерлићевом мишљењу „ова песма је прва штампана књига у којој има антиаустријске тенденције и у којој је изражена тежња српскога

¹⁸ Одбијајући касније место директора свих банатских православних школа, Орфелин је написао да је седам година радио слабо плаћен учитељски посао предавајући у нижим разредима. Такође је сматрао да радећи пет година послове високог црквеног чиновника никада није био добро плаћен, и стога је захтевао двоструко већу директорску плату од понуђене.

¹⁹ Чедомир Денић, „Прва Калиграфија Захарије Орфелина”, *Сусрѿѿѿи библиѿѿрафа* 85, Инђија, 1986, 42.

²⁰ Захарија Орфелин се 1756. оженио Аном која је, према његовом запису из *Аѿосѿѿолској млека*, умрла 1759. у Сремским Карловцима рађајући им сина Петра. Могуће је да је и та породична трагедија подстакла његова туробна политичка промишљања.

народа за пуном националном слободом²¹, и то писана тако да се то несумњиво и отворено исказује.

Иако је библијски *Плач Јеремијин* послужио као основ и инспирација Орфелину за ову песму, она има сасвим другачији смисао и намену. Сем на самом почетку песме када Орфелин парафразира *Плач Јеремијин*, целокупна песма бави се пропашћу српске државе, не улазећи притом у узроке њеног пропадања у прошлости већ више тражећи разлоге за њену необновљивост у садашњости. Разлоге за то Орфелин налази у окружености Срба многим непријатељски настројеним народима од којих помиње Турке, Германе и Венгре (Мађаре), али и у томе што је „сестра” напустила Србију и не помаже јој, што је јасна алузија на тадашњи однос Русије према Србији и Србима. Напросто, рвући се непрекидно са неким од својих непријатеља, а повремено и са више њих одједном, Србија по Орфелиновом мишљењу нема могућности да се озбиљније и континуирано посвети свом развоју на ма ком плану због чега је у будућности чека пропаст. Притом треба имати на уму да је Орфелиново схватање друштвеног и националног прогреса сасвим било у складу са тада важећим политичко-просветитељским концептима који су друштвени напредак видели искључиво као континуирани праволинијски процес увећавања квантума знања у заједници путем образовања, схваћеног као главни инструмент друштвеног прогреса.

Разлог за овакво драматично предвиђање и Орфелиново нарицање над судбином српске државе и српског народа има у ствари за циљ буђење нације и националне свести, као и подстицање Срба на већи патриотизам и на национализам који би водили јединству народа. У овој песми су религијске сцене и речи, заправо, оруђе којим песник постиже свој световни циљ. При том је видно да је више користио сцене из Старог него из Новог завета, попут оних о изабраном народу и Светој земљи која је морала бити напуштена, при чему се директно, још од првих строфа, прави алузија на Велику сеобу Срба, а право на мржњу види као доказ свести о угрожености од вековних непријатеља.

Може се рећи да је почев од ове песме Орфелин постао од изразитог националног оптимисте национални песимиста, јер за разлику од песме посвећене Мојсеју Путнику, у којој је прорицао светлу будућност и обнову славе српског народа, у песми *Плач Србији* од тога нема од ни трага. Видећи само пропаст као судбину српског народа, важан разлог за то налази и у неимању националног

²¹ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1967, 73–74.

вође још од кнеза Лазара па све до свог времена. Зато његов плач и није толико плач над згаженом славном историјом, којом се он много и не бави већ плач због немања будућности свога народа, а будућности народ нема јер нема ваљану елиту, а ни способног, задатку националне обнове дораслог вођу („немајућ свог вожда ништа не находе”). Тиме се Орфелин заправо легитимише као заступник просветитељства свога доба које захтева просвећени апсолутизам као залог напретка државе и нације.

Док је *Плач Јеремијин* окренут Богу, Орфелинов *Горесџни њлач* је потпуно окренут српској нацији и њеној горкој дотадашњој судбини коју он оплакује и коју јој прориче и у будућности. Разлог за такав свој немали песимизам, потпуно супротан оптимистичком национализму тога доба који се негује у окриљу других народа и делу њихових стваралаца, Орфелин налази у издаји српског вођства, пре свега, световног које је следило искључиво свој лични интерес сопственог одржања у слави и богатству не осврћући се на судбину народа, а потом и у издаји црквене елите која се бави собом („Старешине све моје клоне се на страну”, као и „Цркве моје пропале од слободе своје”). Орфелин на крају није поштедео нити је идеализовао ни српски народ, оптуживши га да је и он пошао путем издаје националног интереса, јер неук народ увек следи и имитира елиту. Разлика је само у томе што елита себи издајом обезбеђује удобност, док народ издајом покушава да постигне елементарну сигурност. Народ Орфелин оптужује зато што по угледу на своје вођство уступа своје мишице туђину („оружа своја инџм дали”), и пролива крв за туђина и његове интересе, уместо да то чини за своје националне интересе, или бар не у нескладу са њима. Овде долази до изражаја поред Орфелиновог патриотизма и његов рационализам. Награда народу за то сувише је скромна и састоји се у пуком преживљавању, сматра он, док би остварење националних интереса водило ка националној слободи и обнови државе као највећим вредностима, јер сопствена, слободна држава и у њој слободни народ, циљ су који нема цену. Притом такву жртву коју подразумева досезање слободе Орфелин не очекује од српске елите закупљене собом и својим бољитком. Уз то, народно биће стално се крњи насилним преверавањем Срба од стране свих непријатеља српског народа, а посебно унијаћењем које води губитку не само верског, већ и националног идентитета („Врази чада к трећем обору нагоне, различним мукама к Западу догоне.”). Управо због те своје свеукупне издаје Срби су по Орфелиновом мишљењу кажњени тиме што нестају као народ, а Србија као земља остаје „плен” свакоме. Орфелин притом са позиције патријархалног морала пореди српско вођство са оцем који из крајње себичних разлога потпуно

оставља жену и децу, који представљају немоћну и обезглављену Србију, и то у ропству. Изостанак поверења у вођство и његов патриотизам резултира код Орфелина на крају ове песме закључком да ће Србија плакати све док постоји. Ова изразито политички интонирана песма није само необична услед свог националног песимизма већ и зато што одражава веома храбар начин размишљања аутора у, за Србе, тешком времену, тим пре храбар јер је Орфелин тада своју плату примао од цркве коју, такође, подвргава критици. Бес који је изазвала ова песма код дела високог клера нагнао је Орфелина да се 1765. огради од ауторства, приписујући га неком другом.

Почетком 1764. Орфелин накратко одлази у Нови Сад, где је, купивши омању кућу средином претходне године, стекао према ондашњим законима грађански статус, а потом се исте 1764. године сели у Венецију где ће се запослити као редактор и коректор у штампарији Грка Димитрија Теодосија. У Венецији Орфелин објављује *Крајњое да ѿпросїое о седмим ѿаинсїивах учийелскоє настїавленије, Огу на востїоминаније вїѿораѿо Хрисїїова ѿрицесїївија*, као и песму *Сейшованије наученаѿо младаѿо човека*, заправо превод са руског. Тада штампа и две књижице – *Хрисїїољубивих душ сїїихословија* и *Исїїинаја о Бозе радосїї*. Као издавач окушао се проповедима Криновског *Прїїовед или слово о осужденији* и *Слово о ѿрешном човеку*, које је превео Јован Рајић, са којим је Орфелин имао повремену сарадњу.

Уз повремене боравке у Темишвару и Бечу²², објавиће до 1765. у Венецији као посебне књижице и песме *Тренодиа*, *Песн исїїорическа* (у којој је сабрао скоро све песме косовског циклуса), *Мелодија к ѿролећу*, а песму *Горесїїни ѿлач славнија иноѿда Србији* ће поново штампати на језику који је био много више народни, сада под насловом *Плач Србији*²³. У верзији ове песме која је интенционално начињена на народном језику, што се види већ из њеног новог наслова, аутор је учинио низ преправки и допуна којима не мења смисао нити ублажава своје оцене, а једина битна измена се очитује у њеном завршетку када он, мада и даље веома песимистичан у погледу судбине Србије у будућности, ипак дозвољава могућност позитивне промене те судбине, али само уколико Бог то буде хтео и уколико то Бог буде урадио: „Више немам надежде, разве моју жалост, сам ти, вишњи, о Боже, премени на радост”.

²² Б. Чалић, „Прилози о Житију Петра Великог Захарије Орфелина”, *Љеѿїоис СКД Просвјета*, Загреб, 2010, 271.

²³ Једини сачувани примерак тог дела од непроцењивог значаја за историју српске књижевности, и уједно и за историју српске политичке мисли, изгорео је у немачком бомбардовању Београда 6. априла 1941. године.

Дакле, Орфелин ни у овој верзији своје песме не рачуна на српску елиту, нити уопште узев на људе и њихову евентуалну ослободилачку акцију, већ уводи Бога као једино могућег спаситеља српског народа.

Године 1767. Орфелин објављује прву српску књигу штампану грађанском ћирилицом – велики буквар *Первоје ученије... Буквар* и прве српске календаре за 1766. и 1767, најављујући тиме реформу српског књижевног језика, затим спис Павла Јулинца *Крајкоје введеније в истѳорију ѿроисхожденија славено-сербскаѳо народа*. Објављује и *Латински буквар, Первије начайки латинскаѳо јазика*.

Будући да се његов животни песимизам продубљује, како услед болести тако и услед незавидне финансијске ситуације, Орфелин све више постаје и антрополошки песимиста и зато није чудо што видно пригрљује поделу света на два пола реско исказану у *Сейѳованију* као вечну, при чему један пол чини свет науке, а други свет богатих. По његовом мишљењу, богатство је по својој важности већ у времену у коме он живи трајно потиснуло науку, што је супротнo мишљењу које ће о томе имати Доситеј Обрадовић.

У Венецији 1768. Орфелин, непосредно након што је постао члан Академије у Бечу, објављује једини број *Славено-срѳскоѳ маѳазина, ѿѳо јестѳ собрание разних сочињенија и ѿредовѳ, к ѿолзе и увесељенију служащѳих*, као првог, не само српског већ и јужно-словенског часописа, што је још Вук Карацић оценио као изузетно важан моменат у историји наше књижевности. Битно је напоменути и то да је Вук Карацић Орфелина сматрао и творцем првог српског календара, са „три српске приповетке” – *Славено-срѳски вѳстѳочнија цркве календар на лѳтѳо 1766*, у коме Орфелин започиње са рецензијама српских књига. Иако се у то време у аустријском царству и Европи уопште, а и у Русији, покреће већи број часописа са сличном, просветитељском наменом, али и ради умрежавања настајуће грађанске интелигенције, русофилски настројеном Орфелину је као главни, не само концепцијски узор већ и извор, послужио часопис Руске академије у Москви²⁴. Назив му пак даје по часопису *Magazzino italiano* који, само годину дана пре тога, почиње да излази у Венецији.

Орфелинов предговор (*Предисловије*) *Славено-срѳском маѳазину* је за почетке српског просветитељства од тако великог значаја да се може сматрати као просветитељски манифест, односно програмски текст нововековне српске књижевности. Његова главна

²⁴ Види: Павле Поповић, „О изворима Славено-Сербског Магазина од 1768”, у: *Нова књижевност I: од Доситеја до Вука и Сѳѳерије (Сабрана дела Павла Појовића*, књ. 5), Завод за уѳбенике и наставна средства, Београд, 2000.

вредност није у садржинској оригиналности јер се, ако се изузме почетак текста, заправо, ради о компилацији више прерађених и знању српског читаоца прилагођених Милерових предговора и програмских текстова из поменутог руског часописа²⁵, као и о рефлексу разних идеолошких утицаја на Орфелина, већ му је вредност у томе што је то први пут да се на српском језику објављује један просветитељски програм. На овом месту је више него неопходно осврнути се критички на ставове неких наших истраживача који упорно инсистирају на (не)оригиналности Орфелиновог, па и Доситејевог књижевног и ликовног дела исказујући тиме своје неразумевање духа времена у коме наши рани, нововековни просветитељи стварају. Наиме, нарочито за рано просветитељство је веома карактеристично да се не само не инсистира на оригиналности већ, потпуно супротно, на умећу рецепције и што тачнијег преношења знања када је реч о књижевности или пак опонашања лепоте када је реч о природи. Имагинација се у то време, а посебно у теорији уметности од 17. века, тумачи као умеће откривања и опонашања, до чега се стиже, како је и Орфелин мислио, уз помоћ неба („Дух надахнућа долази с небеских сједишта”)²⁶.

Оне ствараоце у домену уметности или књижевности који би се усудили да помисле да су открили нешто сасвим ново, и да им је идеја сасвим оригинална, околина би сматрала неосновано уображеним, па чак и исмевала као незналице, као што је то јавно чинио Боало²⁷, сматрајући да је све доградња већ осмишљеног и учињеног. Инвенција је била сасвим у служби опонашања, посебно у сфери графике којом се бавио Орфелин. Тек ће временом бити одбачена идеја о вредности савршене имитативности, у свакој, па и у тој области.

Скерлић зато са правом предговор Орфелиновог *Маџазина* оцењује као „манифест историјског значаја у коме су први пут на српском језику изнете идеје рационалистичке и просветитељске доктрине 18. века”²⁸. У крајњем, то је ипак Орфелинов просветитељски програм јер је он вршио избор разних идеја и циљева и давао им и избором и графиком важност у оној мери у којој је он то хтео. У њему Орфелин веома наглашава важност народног језика за лакше

²⁵ Мирјана Бошков, „Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства”, *Зборник (Мајице српске) за славистику*, 7, Нови Сад, 1974, 51.

²⁶ З. Орфелин, *Новаја и основатељнаја славено-сербскаја калиграфија*, 29. Цит. према: Б. Чалић, *Новаја и основатељнаја славено-сербскаја [...] Калиграфија*, 119.

²⁷ Види: Владимир М. Симић, *Захарија Орфелин (1726–1785)*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2013, 209.

²⁸ Јован Скерлић, „Српска књижевност у XVIII веку”, *Сабрана дела Јована Скерлића*, књ. 9, Просвета, Београд, 1966, 231.

преношење знања најширим слојевима, односно његову важност за национални идентитет и просвећење сваког народа као опште-светски задатак човечанства, чиме се отворено заложиио за демократизацију културе, што је мисао која је кореспондирала са најмодернијим просветитељским захтевима његовог времена. То по Орфелину подразумева да баш сваки, што значи и српски народ, „имаде сад књиге на сопственом својем (тј. којим говорет) језику” у којима ће бити предочена најшира могућа знања из најразличитијих области, која „ползу подавати могут”. О напредности Орфелинове политичке мисли и хтења у том добу говори и то што су у *Маџазину* публикована и два текста у којима се пише о женском питању и указује на вредности жена. У славу женског бића певао је и *Сонет*, који је био први штампани сонет у српској књижевности.

У предговору *Маџазину* Орфелин не излаже само узроке и циљеве његовог покретања већ и своје, национално-патриотски обојене просветитељске планове у бројним областима српске културе, уметности и просвете. Најједноставније речено, он просвећење свога народа сматра изразом патриотизма и нужношћу давања примера који треба да следе многи. Поред тога, Орфелинов магазин, „водећи рачуна о различитости читалаца”, садржи и поучне чланке, песме, уводи нове жанрове у српску књижевност (први сонет у српској књижевности), приповетке обликоване у просветитељском маниру, епиграме, преглед новообјављених књига и доноси прве рецензије и прву књижевну критику у српској литератури. Такође је, преведећи са латинског античке текстове на српски народни језик, Орфелин био пионир научног изучавања античке баштине код Срба²⁹. Уочавајући важност писане историје за конституисање и очување националног идентитета, Орфелин у *Маџазину* жали што српски народ нема свог просвећеног историка који би писао о „древности сербскога народа”.

Тим својим прегнућем, Орфелин је српском народу веома приближио европску просвећеност свога доба, учинивши га тиме цивилизацијски не само модернијим већ и културно уздигнутијим. Присталица просветитељства, као што је био Орфелин, није могао да не увиди степен непросвећености свога народа као огромну препреку на путу његовог цивилизацијског напретка и да не осети потребу свога ангажовања на плану његовог просвећења. У времену када су просвећени народи грабили великим историјским корацима у бољу будућност, непросвећене је чекала пропаст на сваком плану, сматра Орфелин, залажући се сасвим у рационалистичком

²⁹ Види: Лаза Чурчић, „Античка књижевност код Срба између 1768. и 1850. године”, *Жива антика*, Скопље, 1980, 188.

духу његовог доба да и његов народ ухвати корак са напреднима у поседовању знања, и да га непрекидним просвећивањем одржава, јер другог начина за цивилизацијско уздицање нема. Да би што већи део народа дао свој допринос историјском узрасту нације, неопходно је, сматра Орфелин, на сопственом језику ширити световну културу и спроводити образовање како би свака писана реч могла допрети до свакога, и да ником „не би било тешко да је разуме док је чита”. Форму магазина, које „издају већином удружени скупови учених људи, као и други некористољубиви патриоти”³⁰, видео је као најпогодније средство брзог ширења разноврсног знања у народу, али је сматрао да српски, као и сваки други народ који хоће да буде просвећен мора поред популарне имати и своју „озбиљну књижевност”, односно „общчеполезне” књиге својих писаца на свом језику. Иако је у почетку писао своје радове на славеносрпском и руско-словенском језику, Орфелин уочава потребу употребе народног језика у ширењу знања и посебно у књижевности „ради ползе сербског јуношества”. Идеалиста, какав је био и остао цео живот, Орфелин је пренебрегао да за све то треба подршка националне државе, коју Срби у то време нису још обновили, или пак богатих мецена, какви се код Срба у то време још нису у довољном броју запатили. Управо из тог разлога се и није наставило објављивање његовог *Маџазина*, јер мецену за то није нашао.

За венецијански период Орфелиновог стваралаштва је карактеристично да је, ослобођен страха од аустријске цензуре, писао политички отвореније и смелије него пре тога.

У Венецији је Орфелин, пре него што ће је заувек напустити 1770. године, написао и своје најчувеније и најобимније дело – двотомни, његовим илустрацијама богато украшен историјски роман *Живој Пејра Великој*, које је, након што је одобрено од венецијанских цензора 27. септембра 1770, штампано у Венецији код Димитрија Теодосија тек 1772. због тога што је Орфелину требало времена да га допуни са бакрорезним илустрацијама, а када се напоскон појавило, доживело је велики успех већ због своје лепоте. Била је то уједно и прва књига о Петру Великом на неком словенском језику, а Орфелин је, по свему судећи, започео са радом на њој још 1765. након разговора са руским послаником у Бечу Димитријем Голицином, пишући и обликујући је ликовно потом пуних седам година³¹. Будући да је било посвећено руској царици Катрини Великој, ово Орфелиново дело је било врло брзо прештампано

³⁰ Према преводу Боривоја Чалића.

³¹ Овај податак је Орфелин изнео у једном од својих писама Голицину писаних 1775. Према: Б. Чалић, *Прилози о Живију Пејра Великој*, 270–271.

у Петербургу 1774³², а њиме се као предлошком за своје дело на исту тему користио, или бар намеравао користити и Пушкин³³. У њему је Орфелин величао просветитељско и реформаторско прегнуће просвећеног апсолутисте Петра Великог „који је царевао са неограниченом влашћу”, засновавши радњу о Петру Великом и своје тврдње о руској политичкој историји на тада великом броју извора (46 књига)³⁴, што делу даје посебну вредност и уједно указује на Орфелинову истраживачку темељност. Такође је у овом делу, позивајући се на релевантне античке изворе, трагао за пореклом Словена и њиховом улогом у историји. Нетипично за то време, Орфелин је чак вршио критику извора, а нарочито када би били противуречни, па је тако критиковао и одбацавао Волтерове³⁵ тврдње о Петру Великом као субјективне. У Петру Великом и његовом реформаторском делу, Орфелин је, заправо, видео узор како треба уредити српско друштво и преуредити Српску православну цркву.

У критици елите Српске православне цркве, са којом је започео још у књизи о Петру Великом, нарочито је био оштар према највишем црногорском свештенству, при чему треба имати у виду да су тада карловачка и цетињска митрополија биле у лошим односима. За њега су Црногорци били Срби, тачније „црногорски Срби”. Хвалио је народ Црне Горе, а критиковао митрополита Данила као политичког калкуланта који настоји да очува личну власт и зато избегава да подржи ратне иницијативе Русије, док је о неким његовим наследницима попут митрополита Василија мислио још горе зато што исти није допустио руској царици Јелисавети Петровној да у Црној Гори о свом трошку заснује школе и доведе учитеље, чиме је одржао народ у незнању и непросвећености³⁶. Како је Орфелин своју критику црногорским митрополитима упућивао у времену поремећених односа цетињске и карловачке митрополије, његова критика имала је и немалу употребну вредност. Међутим, уопште узев Орфелин није благонаклоно гледао ни на друге случајеве када Срби, који у Русији виде заштитницу

³² П. А. Дружинин, „История издания книги Захарии Орфелина о Петре Великом”, у: *Памятники культуры. Новые открытия: письменность. Искусство. Археология: Ежегодник 1999*, составитель Т. Б. Князевская, Москва, 2000, 56–63.

³³ Милорад Павић, „Орфелин и Пушкин”, *Језичко љамћење и њеснички облик*, Нови Сад, Матица Српска, 1976.

³⁴ Види: Тихомир Остојић, нав. дело, 146–159, као и Никола Радојчић, „Захарија Орфелин као историчар”, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, књ. VI, св. 3, Нови Сад, 1933, 267.

³⁵ Волтер (1694–1778) и Орфелин (1726–1785) су били савременици. У свом делу о Петру Великом Орфелин наводи три Волтерове књиге, од којих је једна о Петру Великом.

³⁶ Захарија Орфелин, *Пејтар Велики*, друга књига (савремена језичка верзија Димитрије Богдановић), Просвета, Београд, 1970, 102.

своје нације и вере, избегавају да прате Русију на њеном политичком или војном путу, баш као што није праштао ни „великој сестри” Русији занемаривање потребе српског народа за њеном помоћи у разним сферама, за шта је најбољи пример његово дело *Горесјини ѿлач*. Идеализујући Петра Великог, посебно је био одушевљен његовим настојањем да реформише руску цркву *Духовним рејуламентом* (који је 1721. за цара сачинио Теофан Прокопович), као главним оруђем те реформе којом је црква потчињена држави и којом се забрањује сујеверје и празноверје. Тежећи да се та, као и неке друге од бројних реформских Петрових замисли пренесу међу Србе у Аустрији, Захарија Орфелин је губио из вида сасвим другачије услове у којима Срби и њихова црква живе. Наиме, реформом Петра Великог православна руска црква потчињена је држави свога народа, док би такав реформски захват у Аустрији значио потчињавање православне српске цркве туђој, аустријској држави.

Због своје изузетне опреме (мноштва илустрација, портрета, географских карата, медаља, ордена, планова), ово Орфелиново ремек-дело се до данас од многих сматра најлепше опремљеном српском књигом³⁷. Сложићемо се са оценом Милорада Павића да са политичке тачке гледишта „ово дело представља врхунац култа Русије код Јужних Словена”³⁸. Књига је била не само апологија руског цара реформатора и просветитеља који је имајући „неизмерно поштовање према науци”³⁹ настојао да модернизује Русију на сваком плану и вршио пропаганду просветитељства не само мишљу него и делом већ је била и антиаустријски интонирана, па је 1775. био забрањен њен унос у Аустрију.

Никад смирени Орфелин се 15. септембра 1770. вратио из Венеције у Темишвар у коме поново проводи две године у служби темишварског владике Видака, и 1772. године „због лошег здравља” одбија његову понуду да буде директор свих школа у Банату. Незадовољан својим положајем и платом⁴⁰, Орфелин 1773. напушта, како је написао у једном писму, „развратни двор” владике Видака, и по продаји своје куће у Новом Саду, сели се у Сремске Карловце где неко време живи као подстанар, да би 1775. купио кућу у Карловцима, и оставши у њима до 1778. бави се виноградарством како би себи обезбедио какве-такве редовне приходе, али уједно

³⁷ Динко Давидов, *Српска графика XVIII века*, Матица српска, Нови Сад, 1978, 210.

³⁸ Милорад Павић, у: *Пејтар Велики*, друга књига (Прилози), Прометеј, Нови Сад, 2020.

³⁹ Захарија Орфелин, *Пејтар Велики*, друга књига, 390.

⁴⁰ Да би преживео у Темишвару Орфелин је морао и да држи приватне часове деци по кућама богатјих људи попут Јована Саплонцаја.

и наставља са писањем просветитељских књига и са бакрорезном уметношћу, не либећи се да ради чак и по поруџбинама владике Видака.

Због виртуозности и вредности Орфелиновог дела, име му се брзо и надалеко прочуло, па су му као потврда његове величине пристигла и велика међународна признања. Још 1767. постаје члан академије бечког мајстора Јакоба Матијаса Шмуцера (*Цесарско-Краљевска резнао художевсѿва Академија*), првог бакроресца Аустријског царства, као и члан Академије слободних уметности, а добија у јулу 1777. од царице Марије Терезије и награду у износу од 100 златника за свој уџбеник краснописа *Славенска и влашка калиѿрафија (Славенскаја и валахијскаја калиѿрафија)*⁴¹, који је отиснут 1778. с бакарних плоча по наруџби Илирске дворске канцеларије у чак 3.000 примерака и потом дељен бесплатно сиромашним ученицима. У његово дело спадају и уџбеници *Новаја и основашелнаја славеносербскаја калиѿрафија (1759)* и *Новејшија славенскија йроѿиси ради йолзи и уйоѿребљенија славеносербскаѿо јуноѿесѿва (1776)*, као и буквари на латинском и српском језику *Первоје ученије хойѿаѿчим учийѿисја књиѿ йѿсмени славенскимѿи, називаемоје Буквар (1767)*, које је по наруџбини аустријске државе израдио за српске школе, а који су својом лепотом изазвали дивљење уметничких и стручних кругова у Бечу и допринели да Захарија Орфелин буде високо котиран као уметник и уђе у значајне уметничке и академске институције. Од немалог значаја је што је то био први буквар за српску децу написан на црквенословенском језику после дуге употребе руских буквара – „Великог кијевског” и „Малог московског”. Своје просветитељство је манифестовао и тако што је краснопис исказивао кроз мудре мисли и дидактично-моралне поуке које би могле бити од користи народу.

У овом раздобљу свог живота, Орфелин пише и свој, по његовом мишљењу, најзначајнији просветитељски спис *Прегсѿавка Марији Терезији*, сматрајући да ће њиме постићи конкретне реформске учинке. *Прегсѿавка* се састоји из два дела, први је обима 82, а други 48 страна, а писана је на немачком и латинском језику, највероватније „између друге половине 1778. и краја 1779. или чак почетком 1780. године”⁴². Заведена је, након што ју је Орфелин лично предао Јосифу Другом (који тада још није био владар), у Угарској дворској канцеларији почетком 1780. године.

⁴¹ Орфелин је ову књигу сачинио по узору на Фелбигеров *Anleitung zum Schönschreiben, nach Regeln und Mustern. Oder Vorschriften. Zum Gebrauch der deutschen Schulen in den kaiserl: königl: Staaten (1775)*.

⁴² Страхиња Костић, „Орфелин и терезијанске школске реформе”, *Зборник Маѿице српске за књижевносѿи и језик*, књ. XXI, св. 2, Нови Сад, 1973, 226–227.

У овој обимној студији, Орфелин врло смело и критички пише о проблемима српског народа у Аустријском царству, о стању црквено-просветних послова и јавног живота српског народа у црно-жутој монархији, а износи и низ предлога за унапређивање тога стања и уопште за решавање читавог низа проблема који оптерећују живот тадашњег друштва. Због Орфелинове истраживачке темељности и изванредне обавештености *Предсјавка Марији Терезији* представља не само изузетан просветитељски трактат, већ уједно и драгоцену грађу за изучавање друштвених и политичких прилика у којима се одвија живот Срба у Аустрији у 18. веку.

Међутим, од тог времена до данас многи мисле да је овим списом Орфелин прешао границу умесне и добронамерне критике, па чак и да је издао и своју цркву и свој народ. Ово последње тим пре што је овај спис Орфелин сачинио непосредно по добијању велике награде од царице Марије Терезије. Да је и сам Орфелин био свестан проблематичности писања таквог списка, показује и то што је спис био тајан.

У тој својој, по много чему необичној, *Предсјавци* аустријској царици Марији Терезији Орфелин се потврдио као ватрени заговорник црквених реформи што је исказао пре тога и у другим делима, пре свега у књизи о Петру Великом. Оно што је проблематично за његове критичаре јесте да он хвали њен *Реџуламенџи* по цену да не подржава народно „роптање” и протесте, које је због неких одредби тог *Реџуламенџа* исказао српски народ на челу са Српском православном црквом 1777. и 1778. године. Тачније, Орфелин стаје на страну аустријског двора у настојању да се смањи број цркава које се граде, а да се од тог новца увећа број државних школа и учитеља, посветивши томе цело осмо поглавље своје *Предсјавке Марији Терезији* и претходивши тиме Доситеју. Као добру страну њених реформи уочава и одлуку да се тачно одреде границе манастирских имања и тако манастири правно заштите од ма чије узурпаторске самовоље.

У *Предсјавци* аустријској царици Орфелин себе представља као њеног верног поданика, али уједно и као „верног сина своје цркве и најравноснијег патриоту”, „добронамерног националисту”, те је као такав „непријатељ злоупотреба, нереди и самовоље високог клера” који је „због своје себичности и користи” завео српски народ на странпутицу против Бога и цара, због чега Орфелин нуди царици као спасоносне своје реформске предлоге за оснивање и организацију српских школа и за уређење понашања високог српског свештенства⁴³. Ти предлози не само да су били у складу са оним

⁴³ Захарија Орфелин, *Предсјавка Марији Терезији*, Матица српска, Нови Сад, 1972, 9.

реформским замислима Марије Терезије из 1777. године које су наишле на широко неодобравање Српске православне цркве и српског народа у Аустрији⁴⁴ већ су биле у сагласју и са бројним начелима *Духовној реуламениа* Петра Великог, тачније Теофана Прокоповича који га је написао, а која су водила потчињавању цркве држави. Такође је у тим предлозима веома уочљив и велики утицај протестантске литературе којом је обиловала Орфелинова библиотека. И Доситеј Обрадовић ће касније подржати на том плану Орфелина, сматрајући да православље неће пропасти, ако се мртви не буду поред цркве сахрањивали, и ако народ не буде губио „у лености и нераденију целу трећу част године“⁴⁵, будући да је до реформе Марије Терезије скоро сваки трећи дан у години, ако се рачунају и недеље, био у српском православном календару нерадан.

Тешко оптужујући део највишег српског свештенства, али и монаштва свога доба и миљеа, за похлепу, расипништво и „неред“, а понајвише за незнање и за неспремност да се знања усвајају, Орфелин, несумњиво понет својом мисијом „критике свега постојећег“, а можда и почастима које је доживео од царице и Беча, предлаже аустријској царици бројне мере којима ће се увести ред међу високо српско свештенство, а узбуњен народ умирити. Такво његово мишљење било је у складу са оним што се тада сматрало грађанским патриотизмом који је подразумевао лојалност држави и двору, а критику цркве. Може се рећи да је такво његово мишљење било сасвим у духу тог времена, с обзиром на то да тада аустријска држава, односно царица Марија Терезија на њеном челу, по угледу на друге развијене државе, настоји да потчини себи цркву, што ће још више доћи до изражаја у време цара Јосифа Другог. Притом треба имати у виду да је и статус грађанина, који је Орфелин стекао већ куповином куће и плаца у Новом Саду (мада испуњавајући и друге услове), омогућавао низ привилегија, али и стварао обавезу рада у јавну корист, односно јавног ангажовања за опште добро грађанина интелектуалца, што је он зацело био. Та врста патриотизма – грађански патриотизам, није у први ред стављала лојалност према својој етничкој групи, већ према држави, у овом случају Аустрији. Она је за Орфелина била *patria* и његово отачество јер другог није имао, али, с друге стране, Срби су за њега били његов народ којим се он веома поносио. И о једном и о другом сведочи

⁴⁴ Због тога што је Марија Терезија забранила да се мртваци уносе у цркву и сахрањују у црквеној порти, избили су велики нереди у Новом Саду и Вршцу, у ком је војска интервенисала и убила шест Срба, а 20 ранила. Види: Ј. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад, 1998, 203–247.

⁴⁵ Доситеј Обрадовић, *Живои и ѿрикљученија*, Задушбина „Доситеј Обрадовић“, Београд, 2007, 162.

низ места у Орфелиновом делу. Тако, на пример, у Предговору *Маџазину*, Орфелин српски народ оцењује као најспособнији за духовне, грађанске, војне, економске и трговачке науке, жалећи што међу Србима нема више оних који раде на општем добру, посебно на образовању. Карактеристично за просветитеље тога доба и миљеа истиче да не тражи за себе награду већ да, „хотећи да буде на услузи предрагом отачеству”, ради за општу корист⁴⁶. Таквој врсти патриотизма Орфелин ће остати привржен до краја живота што се да видети и из *Вечној календара*, једног од његових последњих дела, у ком настоји да освести оне који немају талента, а имају новца, да дају свој допринос просветитељству у уметности и науци, тако што ће помоћи новцем оне које то могу и умеју, оцењујући да је то исто толико патриотски чин колико и дело уметника и научника јер је у корист општег добра. У духу тадашњих аустријских царских реформи којима је смањиван број манастира, Орфелин у истом тексту позива донаторе да не улажу новац у подизање „мртвих већ живих храмова”. Његова мисао да не треба куповати звона већ градити школе⁴⁷ без сумње је утицала на Доситеја да касније у свом времену изрекне веома сличну мисао, која ће и њему, такође, бити замерена. Грађење „живих, пре неголи мртвих храмова” био је Орфелинов просветитељски поклич за „подржавање и издржавање општекорисних дела и њихових стваралаца – као што су школе и учитељи и други трудољупци – више на њих неголи на одржавање шарених здања и ласкаваца готована”⁴⁸.

Иако је то било време реформи које су иницирале и спроводиле и саме власти широм Европе, Орфелинова, видно политички интонирана *Предсјавка*, аустријској царици је доживела потпуни фијаско од дела самих власти, тачније од Угарске дворске канцеларије која је била резервисана према реформским, а тиме и просветитељским подухватима, па зато није чудо што је од ње доживљена као „неприкладна и претерана” промеморија, између осталог, и због предлога да се високо српско свештенство „стави под контролу”. Уз то је оцењено и да је иста сасвим у нескладу са оним реформским одлукама Марије Терезије којима, иако нису дозвољена нова, већа права Српској православној цркви, нису јој одузета ни стечена, постојећа права⁴⁹.

Иако из данашњег времена гледано овакав Орфелинов гест давања савета аустријској царици може неким оправдано изгледати

⁴⁶ Захарија Орфелин, *Маџазин*, 7–16.

⁴⁷ Л. Чурчић, „Случај предговора Вечној календара Захарије Орфелина”, у: *Књига о Захарији Орфелину*, Загреб, 2002, 307–311.

⁴⁸ Цит. према: Л. Чурчић, нав. дело, 307–311.

⁴⁹ Види: Захарија Орфелин, *Предсјавка Марији Терезији*, 167.

уперен не само против интереса Српске православне цркве већ и против интереса српског народа у Аустрији, он је, истини за вољу, сасвим у складу са изразитим просветитељским задатком и начелом саветовања владара у том времену. Уосталом, и Доситеј, још пре доласка у Београд, саветује Карађорђа како да влада, а у предговору својим *Баснама* наглашава да су савети у њима намењени и владарима. Међутим, велика разлика међу њима је у томе што Доситеј саветује свог националног вођу док Орфелин покушава да саветује аустријску царицу, при чему се мора узети у обзир да Орфелин другог владара није имао и да је све радио и промишљао у лимитима свога времена и простора. Уосталом, омеђен истим чиниоцима, и Доситеј ће 1781. још увек подржавати не само *Папџени о толеранцији* Јосифа Другог већ и одредбе *Реуламентија* и *Декларацијума* Марије Терезије којима су извршене извесне реформе у српској цркви, због чега ће га Скерлић означити као „јозефинисту”. Политички превид обојице у том времену, а посебно Орфелина, није био у њиховом грађанском патриотизму због кога смо склони да их и данас осудимо, већ је био само у томе да обојица нису схватили да њихово подржавање умањења ингеренција високог српског клера води у крајњем и смањењу могућности конституисања српске нације као ослободилачке цивилизацијске снаге, јер је тај процес њеног конституисања тада могла адекватно потпомоћи само Српска православна црква као духовни центар српског народа.

У најзначајније Орфелинове друштвено-ангажоване списе, свакако, спада и необјављени волуминозни (921 стр. фол.) полемички рукопис *Књига против њајсџва римскаџо*, у коме се он, критикујући папу, папство и „римске догмате”, аргументовано супротставља покушајима Римокатоличке цркве да себи потчини Српску православну цркву, ослањајући се притом на веома велику историјску грађу због чега овај његов спис сведочи о њему не само као о великом православном вернику већ и као о темељном научнику. Повод за писање ове књиге било је предавање Јосифа Ружичке *О јединсџву у хришћансџву*, које је исти одржао у дворској капели пред царицом 1773, а у коме је позивао православце да се потчине Ватикану и папи. То предавање Ружичке је и штампано као књига на српском, грчком и немачком језику која је потом бесплатно дељена Србима, Румунима и другим православним верницима. И поред тога, овај Орфелинов спис треба ипак више посматрати као рано, протестантизмом надахнуто, просветитељско залагање за духовно ослобођење него као политички интонирано просветитељство. То не чуди ако се зна да је Орфелин у својој библиотеци углавном имао протестантска дела, а од католичких писаца скоро

искључиво она дела која су била критика папе и католицизма и давале основ за рационалистичко учење о општој користи *bonum commune* као највишем добру.

И поред све стечене славе, награда и права на привилегије, Орфелин је све више сиромашно⁵⁰ и западао у све веће дугове. Један од разлога за то је могло бити што је, као и сви уметници, улагао свој новац у материјале са којима је радио, често се у те сврхе задужујући, као и у пројекте за које је имао воље и знања, али не и снаге, попут виноградарства, а по свему судећи, и неки од оних људи за које је радио, или са којима је сарађивао, нису имали према њему нимало коректан однос. Рецимо, нема сумње да је његовом осиромашењу умногоме допринео и његов велики финансијски дебакл због издавања књиге о Петру Великом. Из његових писама види се да је, припремајући се за писање овог дела, годинама куповао велики број скувих књига и разних пригодних материјала, који су у оно време много коштали. Друго, када је завршио књигу, уместо да заради на њој, догодило му се да је штампар Теодосије, користећи Орфелинов трајни одлазак из Венеције 1770, објавио 1772. прво издање Орфелинове књиге о Петру Великом потпуно безочно под својим, а не под Орфелиновим именом, па се Орфелин морао борити да бар ауторство поврати, што је на једвите муке и уз велике трошкове учинио. Из тог разлога ће се Орфелин обратити са жалбом чак и руској царици (при чему га је заступао руски посланик у Бечу Димитриј Михајлович Голицин), објашњавајући да га је његов штампар из Венеције Теодосије покрао потписавши себе као аутора скупе и добро продаване књиге о Петру Великом, и молећи је због тога за помоћ⁵¹.

Продавши након очеве смрти 1772. године кућу у Новом Саду за 650 форинти, тим новцем је купио кућу и винограде у Карловцима⁵² где је животарио. Када је по смрти владике Видака утврђено да му је Орфелин био од 1777. дужан 400 форинти, он је, да би могао тај износ исплатити Видаковим наследницима, продао и кућу у Карловцима и имање⁵³, а по неким тврдњама, и своју драгоцену библиотеку коју од те године више никада не помиње⁵⁴. Поставши бескућник, пребивао је од 1780. три године у фрушкогорским манастирима: у Беочину скоро две године (од 1780), у

⁵⁰ Као члан Академије, Орфелин је био ослобођен пореза на посао и живао низ других привилегија.

⁵¹ Види: Боровој Чалић, „Прилози о Житију Петра Великог Захарије Орфелина”, *Љепојис СКД Просвјета*, Загреб, 2010.

⁵² В. Стајић, *Кућа Захарије Орфелина*, ЗМСДН 4 (1952), 163.

⁵³ Види: Ч. Денић, *Кућење Захарије и Јакова Орфелина*, 520–521.

⁵⁴ Љ. Котарчић, „Библиотека Захарије Орфелина и њена историјска судбина”, *Библиошкар* 2/3 (1983), 11–12.

Гретегу пола године (одакле је истеран 1782), и, након краћег боравка код синовца Јакова, пола године у Великој Ремети (од маја 1782).

Након милосрђа које му је указивано у тим манастирима, сместио се код пакрачког епископа Јосифа Јовановића Шакабенте радећи за њега секретарске послове колико му је здравље то дозвољавало, а 1783. добија на препоруку митрополита Мојсеја Путника посао у Курцбековој ћириличној штампарији у Бечу, у коме ће провести скоро годину дана. Из овога периода најзначајнија су му дела *Вечни календар* и *Искусни њодрумар*, која су објављена у Бечу те исте године, што указује да их је претходно сачинио током боравка у Срему.

Прва књига, *Вечни календар*, садржи не само низ енциклопедијских знања и занимљивости из најразличитијих научних области, почев од физике, историје, медицине, астрономије до географије већ и низ рационалних упутстава за здрав живот и намењена је очигледно просвећивању најшире публике, што је тада подразумевало величање природних наука и рационалистичко отклањање празноверја. *Календар* је, заправо, дело у коме Орфелин, величајући знање, практично наставља са својом просветитељском наканом коју је започео у *Маџазину* да уздигне српски народ упознајући га са законима природе и са новим осећајем за време, услед чега је велик део ове књиге ослоњен на просветитељски засновану, пре свега, Рихтерову, физику његовог доба. У књизи се са истим циљем налази и кратка историја српског народа базирана на делу Павла Јулинца које је Орфелин штампао 1765. године. Необичност која прати дело *Вечни календар* садржи се у томе да је Орфелин, уверен да због тешке болести неће доживети издавање те своје књиге, себе у њеном предговору представио као умрлог аутора („умерл на вјеки”), што је у другом издању отклоњено. Као „мртав”, себи је давао право на оштрију критику и иступе горчине и незадовољства својим окружењем и светом, какви нису дозвољени живима.

И друга књига, *Искусни њодрумар*, заснована на одговарајућим немачким узорима⁵⁵ и делимично и на његовом личном искуству, намењена српским пољопривредницима, тачније виноградарима, даје у типично просветитељском маниру низ практичних подука за подизање и неговање винограда и производњу вина и других пића, али доноси и бриљантан трактат из естетике о неговању укуса. У циљу што боље аргументације у књизи се наводи и мноштво античких извора о вину, али и низ цитата из Библије и других

⁵⁵ Helmut Keipert, „Die deutsche Quelle des 'Iskusni podrumar' von Zaharija Orfelin”, *Зборник Мајице српске за филолоџију и лингвистику*, 33, Нови Сад, 1990, 203–215.

светих списа у којима се помиње вино. Такође се наводе и бројне историјске личности као конзументи вина, са констатацијом да је оно ипак неке од њих упропастило, попут Александра Македонског. *Погрумар* је написан мешавином рускословенског (када Орфелин говори о неговању укуса) и српског народног говорног језика (када даје практичне савете). Тиме је Орфелин желео да каже да је књига у свом интелектуалном делу намењена малобројној српској елити која се служила рускословенским, али уједно и обичном народу који рускословенски није знао, а више је нагињао практичним знањима него естетичким расправама. Тим двојезичјем он уједно одсликава реално стање културе српске етничке заједнице у Аустрији у том времену.

Као и све друге Орфелинове књиге, и ове су богато украшене његовим бакрорезима, а у *Вечном календару* је отиснут и Орфелинов, вероватно, најлепши и најзначајнији бакрорез *Сиварање светиа*. Такође је за ово дело везан податак да је на његовом крају штампана и последња Орфелинова песма. Саживевши се са свешћу о неумитности свог скорог краја, назвао је ту песму *Молишва њрег смрти*. Тешко болестан, Орфелин је у депресивно интонираној *Молишви* видно растрзан између своје религиозности и рационализма коме се дивио и хтео бити његовим промотором у српском народу. О томе на свој начин сведочи и мала бакрорезна слика *Христос њрег Бојом-Оцем моли за сѡас ѓрещника*, коју је сачинио те исте, 1783. године.

Могло би се рећи да код Орфелина није постојало довољно опредељено саморазумевање сопствене улоге, нити је постојала потпуна самосвест о свом месту у тадашњем друштву у којем ни уметник ни интелектуалац нису могли бити сасвим независни. То је неминовно рађало неспоразуме са његовом околином. Доживљавајући себе као „пребједног” и стално угроженог од људи, али уједно и веома часним божјим послеником, био је истовремено и велики поборник православља и жестоки критичар једног дела српског клера, чије је поступке осуђивао као недостојне свештеничког звања. Зато није чудо што је непрекидно витлајући својим критичким мачем упереним на све стране, створио себи велики број непријатеља.

Због свог Предговора у *Календару*, као и због оптужби на рачун српског православног клера у *Плачу Србији* и *Предсјавци Марији Терезији*, које су зацело разним каналима могле бити пренете до ушију истих, Орфелин се нашао на удару дела српског свештенства, о чему сведочи писмо протосинђела манастира Гргегега Кирила Живковића који се није либио да Орфелину напише да је био некада цењен и вољен, али да је због тих својих „нечасних

поступака” многима постао одвратан⁵⁶. Да те и такве критике и притисци нису плашиле Орфелина, види се и из Доситејевог записа: „Гоњеније силних и ситнијих од њега, није њега могло уплашити! Гвоздене вериге сиромаштва и оскудности нису cadre биле свезати руке његове, да он за опште добро што не пише”⁵⁷.

Да ипак нису сви свештеници имали, нити делили такво мишљење о Орфелину, види се из поступака митрополита Мојсеја Путника који га је 1783. послао у Беч и тамо запослио, а још више из поступака епископа пакрачког Јосифа Јовановића Шакабенте који га је пред крај живота здушно помагао, па га је тако, увидевши да Орфелин због болести више није способан за ма какав рад и да је решен да умре у отаџбини међу својим сународницима, довео из Беча у јесен 1783. године, прво код себе у Пакрац, а потом, поставши новосадски епископ, и у Нови Сад почетком 1784. године. О разлозима великодушности Јосифа Јовановића Шакабенте према Орфелину, постоје разне претпоставке, почев од тога да се је радило о масонској солидарности будући да је Шакабента био масон. Ипак, та претпоставка о таквој врсти солидарности није извесна будући да за Орфелина није доказано припадање масонерији⁵⁸. Много је вероватније да је такав однос епископ Јосиф Јовановић Шакабента имао према Орфелину зато што је такав приступ неговао уопште према већем броју уметника тога миљеа и доба као њихов велики поштовалац и мецена.

Потпуно осиромашен, рано остарео и тешко болестан од туберкулозе, Орфелин је све више зависио не само од туђе милости већ и од елементарне неге⁵⁹ како би преживео, и од 1784. по повратку у Нови Сад више није ништа писао. Символично, те исте 1784. године стижу епископу Шакабенти из Лајпцига две Доситејево одштампане књиге, *Живој и њриклъученија* (1783) и *Савејџи здравој разуму* (1784), као да је и нехотице Доситеј настављао тамо и оног часа када је Орфелин заувек застао. Пред смрт је Орфелин срео и Петра Петровића Његоша који је у јесен 1784. посвећен за епископа у Сремским Карловцима, а у Новом Саду је од Орфелина добио три примерка дела о Петру Великом, које ће Његош користити као грађу за *Горски вијенац* и друга своја дела. Захарија

⁵⁶ Кирил Живковић, „Замерке Орфелиновом Предговору *Вечном календару*” (писмо), 1783, у: Лаза Чурчић, „Случај Предговора *Вечној календара* Захарије Орфелина”, у: *Књига о Захарији Орфелину*, приредио Боровој Чалић, Српско културно друштво Просвјета, Загреб, 2002.

⁵⁷ Д. Обрадовић, *Прејиска*, у: *Сабрана дела*, III, 238.

⁵⁸ С. Гавриловић, „На трагу масонске ложе у Петроварадину почетком XIX века”, *ЗМСИ* 67/68 (2003), 175–176. Види и: Владимир М. Симић, нав. дело, 282.

⁵⁹ По налогу Јосифа Јовановића Шакабенте о Орфелину се старао брачни пар који је живео и радио на мајуру.

Орфелин је 19/30. јануара 1785, скрхан јектиком, преминуо у Исаиловцу (Сајлову), на новосадском „епископском мајурје пребједно”, како је забележио Јован Рајић⁶⁰. Сахрањен је на Јовановском гробљу у Новом Саду⁶¹.

Да Орфелинов крај ипак можда и није био тако „пребједан” како сугерише ова Рајићева оцена, а коју многи олако прихватају и неретко банално тумаче, не схватајући да је Рајић највероватније мислио, пре свега, на Орфелиново веома лоше здравствено стање и потпуну физичку немоћ пред смрт, а не на његову финансијску ситуацију, сведоче чињенице да се Орфелин, уз помоћ епископа Јосифа Јовановића Шакабенте, пред смрт решио дугова и да, иначе вечно незадовољни Орфелин, по свему судећи, није био незадовољан пажњом коју му је овај црквени великодостојник поклањао и обезбеђивао⁶².

По Орфелиновој смрти, и он и његово дело били су и брзо и задуго заборављени. Његово специфично и славно презиме после њега су носили још његов син Петар и синовац Јаков, који је, такође, био значајан ликовни стваралац, као и Јаковљев син Александар, који се последњи пут помиње поводом своје женидбе у Осијеку 1806⁶³, након чега се то презиме више нигде не помиње, па се стога може закључити да се Орфелинова лоза убрзо угасила. Интерес за Орфелина и његово дело показиваће спорадично тек понеки црквени историк попут Руварца, а у световној и научној јавности обновиће се занимање за његово дело и личност тек у трећој деценији 20. века захваљујући Тихомиру Остојићу и Вељку Петровићу.

За њим су остала недовршена два велика дела, оба изразито просветитељског карактера. Прво дело *Велики њравник* фармакогнозијски је приручник за лечење биљем, намењен народним масама, на трагу истоветне просветитељске идеје Светог Саве, у коме је описао око 500 лековитих биљака, њихову корисност по здравље и дао рецепте за њихову употребу. Друго, *Славенски словар из разних књиџ собирамији*, како му већ име каже, јесте започети речник, не само ученог словенског већ и народног језика, у коме је прикупљено 4.410 речи.

За Орфелина се са правом каже да је био разапет између епохе барока која је била негација ренесансе и значила снажан повратак хришћанству, а којој је Орфелин објективно својим делом припадао,

⁶⁰ Цит. према: Тихомир Остојић, нав. дело, 79.

⁶¹ Лаза Чурчић, „Последње две године живота Захарије Орфелина”, у: *Књиџа о Захарији Орфелину*, приредио Боривој Чалић, Српско културно друштво Просвјета, Загреб, 2002, 368–370.

⁶² Исто, 365.

⁶³ Т. Остојић, *Захарија Орфелин*, 32.

и рационализма, коме се у име апсолутног знања дивио и тежио да буде његов проповедник. Међутим, иако је стално спутаван својим барокним уметничким изразом религиозности да се до краја препусти само просветитељству⁶⁴, Орфелин је, упркос томе, управо био тај који је на размеђи времена у којима се појављују прва епохална несугласја између сакралног и профаног, својим великим просветитељском делом и активношћу ударио чврсте темеље рационализму код Срба и тиме омогућио наредном просветитељству окренутом српским ствараоцима успешну надоградњу његовог мукотрпног колико и величанственог, раног просветитељског постигнућа.

Проф. др Драган Симеуновић
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
dragan.simeun@gmail.com

⁶⁴ Види нпр. значајан текст на ту тему: Ненад Николић, „Орфелин: недовршена модерност”, у: *Меандри просвећености: Неколико лица српске књижевности XVIII и XIX века*, Службени гласник, Београд, 2010.